

I. GAIDAMAVICIENĖ

TIKĖJIMO IR PROTO SANTYKIS DEKARTO FILOSOFIJOJE

R. Dekarto darbai, padarę žymų poslinkį XVII a. fizikos, matematikos, astronomijos moksluose, padėjo metodologinius pagrindus kovai su scholastika. Tarybinėje filosofinėje literatūroje jo darbai dar nepakankamai išanalizuoti. Yra vienintelė stambesnė V. Asmuso studija „Dekartas“¹, įvertinanti beveik visas Dekarto filosofijoje keliamas problemas, bet plačiau kurios nors iš jų neanalizuoja.

Siame straipsnyje bandoma panagrinėti vieną iš pagrindinių Dekarto metafizikos problemų — proto ir tikėjimo santykį.

Proto ir tikėjimo problema iškildavo kiekvienai filosofijai, perimant religinės tradicijos palikimą. Tai natūrali žmogaus proto reakcija prieš dualizmą, siekiant aiškumo ir tiesos.

Jau XIV a. protą nuo tikėjimo bandė atskirti arabų filosofas Averojas ir anglas V. Okamas. Sukūręs dviejų tiesų teoriją (filosofinės ir religinės), Averojas atidavė pirmenybę filosofinei tiesai. V. Okamas neigė religijos įtaką filosofijai, įrodinėdamas teologijos nepagrindžiamumą protu. Jų darbai, nors ir nepadarę perversmo proto ir tikėjimo santykių supratime, buvo vieni iš svarbesnių, kovojant prieš dogmatizmą. Jie paruošė dirvą susidaryti intelektualinei atmosferai, pagimdžiusiai naują galvojimo būdą. Todėl XVII a. Koperniko, Keplerio, Niutono, Galilėjaus ir kitų mokslininkų idėjose, prieštaraujančiose teologijos dogmoms, visu aštrumu iškilo proto ir tikėjimo santykių problema. Ji tampa viena svarbiausių ir Dekarto metafizikoje. Dekartas įrodė teologijos nepagrindžiamumą protu naujų mokslo atradimų šviesoje. Jis sukūrė tokią filosofinę sistemą, kuri reikalavo logiškai pagrįsti egzistavimą viso to, su kuo žmogus vienaip ar kitaip susiduria pasaulyje, tame tarpe ir dievo bei jo „malonės apsireiškimo“ buvimą.

Tuometinėje mokyklų bei universitetų programinėje literatūroje (išskyrus matematiką) visos filosofinės tiesos privalėjo remtis Augustino,

¹ В. Ф. Асмус, Декарт, М., 1956.

T. Akviniečio arba Aristotelio raštų citatomis. „Nuo pat viduramžių pradžios,— rašo apie šį laikotarpį žymus prancūzų filosofijos tyrinėtojas M. Bujė (Bouiller),— žmogaus protas buvo apraizgytas autoriteto ryšiais. Bet kokiame tiesos ieškojime buvo būtina derintis prie teologijos arba Aristotelio“². Dogmatizmas, suabsoliutindamas jau pripažintą žinojimą, stabdė naujų tiesų atsiradimą, iškraipė tikrovės supratimą, taikydamas tas pačias tiesas skirtingų reiškinių paaiškinimui.

Tokia sistema padarė didelę žalą ne tik akademinio jaunimo auklėjimui, bet ir mokslo vystymuisi. Sumažėjo ir domėjimasis filosofija. Todėl Dekartas jaunystėje niekino ne tik filosofiją, bet ir apsiskaitymą aplamai. „Daugelis knygų yra aiškios, vos perskaičius keletą puslapių...,— rašė Dekartas.— Tolesnis prirašymas yra tik popieriaus gadinimas“³. Pagrindiniu pažinimo šaltiniu Dekartas laikė mąstymą ir veiklą.

Dekarto fizikos teiginuose, absoliučiai nesiderinusuose su teologijos pagrįstu pasaulio bei žmogaus vietos jame vaizdu, buvo reikalaujama pakitimų filosofijoje. Kurdamas naują filosofinę sistemą, Dekartas išdrįso reformuoti ir teologiją.

Teologija tuo metu buvo aršiausias naujovių priešas, ir Dekartas suprato, kad, be teologijos reformavimo, negalima jokia mokslinė pažanga. „Visi, norėję pasirodyti protingesni už kitus,— pastebi Dekartas,— ir kentėję, kai buvo įrodinėjamos tiesos, skirtingos jų pripažintoms, stengėsi panaikinti autoriteto pagalba tai, ko negalėjo atmesti logika, sakydami, kad šios tiesos prieštarauja tikėjimo tiesoms“⁴.

Matydamas, kaip patogiai religija pritaikė sau Aristotelio filosofiją, Dekartas nutarė reformuoti teologiją, naudodamasis jos pačios metodu. Tiesiogiai nepaneigdamas ir neatmesdamas tuometinės teologijos idėjų, vienas religijos dogmas akcentuodamas, o kitas apeidamas, pakeisdamas liturginius tekstus, įvairių religinių vaizdinių aprašymus ir pan., Dekartas išdėsto savo filosofiją tuometinio aristotelizmo priedangoje. Filosofas tikėjo, kad jo filosofijos niekas neatskleis: jos oficialiai ir nebuvo — buvo tik papildyta senoji. „Iš manęs buvo laukiama naujų principų paskelbimo,— rašė jis,— o aš išdėstau Aristotelio principus. Buvo tikėta, kad aš atmesiu visus mokykloje išmokus teiginius arba parodysiu juos esant neprotingus; paaiškėjo, kad aš apie juos visai nekalbu, lyg niekadoms jų nebūčiau girdėjęs“⁵. Tartum neskelbdamas nieko nauja, tik komentuo-damas programinę filosofiją, Dekartas sugebėjo taip pateikti savo filosofines tiesas, kad jos, iš esmės griaudamos senos dogmatinės programos

² Cit. pagal: *Gouhier, La pensée religieuse de Descartes*, Paris, 1924, p. 5.

³ *Descartes, Oeuvres*, t. 10, Paris, 1908, p. 214.

⁴ *Descartes, Oeuvres*, t. 9, Paris, 1904, p. 197.

⁵ *Descartes, Oeuvres*, t. 6, Paris, 1901, p. 141.

rėmus, įsiliejo į ją, ardydamos ją iš vidaus. Tokiu būdu kartezianizmas paplito jau Dekarto gyvenamuoju laikotarpiu.

T. Akvinietis, aprašinėdamas tikėjimo ir žinojimo santykius, tikėjimą laikė racionalių pažinimo pagrindu. „Tikėjimas yra kelias nuo racionalių prie superracionalių“, — aiškino T. Akvinietis⁶. Neneigdamas tikėjimo įtakos pažinimui, Dekartas laiko tikėjimą ir pažinimą skirtingos prigimties reiškiniais. Tikėjimas, anot jo, tik pažadina norą žinoti. Dekartas rašo, kad, netgi nagrinėdami tikėjimo tiesas, mes matom būtinybę mus įtikinančio proto. Kalbėdami apie sunkiai suprantamus dalykus, daugelis krikščionių seka gabesniųjų sprendimais, kas jiems patiems leidžia pastebėti savo nesusigaudymą religinėse tiesose. Priešingu atveju, jų veikla artimesnė automato arba gyvulio, o ne žmogaus veiklai⁷.

Dekartas sutinka su klasikine teologija, kad tikėjimas yra valios aktas (in fide... non enim assensus ex cogitatione causatur, sed ex voluntate)⁸, tačiau tikėjimą gimdanti valia, pagal Dekartą, yra susijusi su „formaliu protu“, kuris reiškia norą aiškumo ir šviesos. Jis tolygus žmogaus norui suprasti savo santykį su pasauliu, kurį tikėjimas išsprendžia palyginti greitai ir lengvai.

Dekartas aiškina tikėjimą kaip dievo malonės apraišką, kuri vienodai prieinama ir išsilavinusiems, ir nemokšoms: tikėjimas tai nepaaiškinaamas tikrumas (fides est argumentus rerum, non apparentum). Jo nesukelia apčiuopiamos priežastys (les causes phisiques). Tačiau tikėjimas įveikia subjektą, nuteikdamas jį sprendimams. Dekartas laiko, kad tikėjimas gimdo vadinamąją „dvasios valią“, kuri suaktyvina supratimo arba „dvasios laisvės“ poreikį. Dvasios valia nėra laisva — ji yra ne pasirinkimo, o dievo malonės rezultatas. Dvasios laisvė — tai formali nepriklausomybė nuo dievo malonės, nes ji reiškia individo aktyvumo galimybę, tame tarpe ir jo sugebėjimą atsidėkoti dievui. Ji realizuojasi pasirinkimu, kuris yra prasmingas tik tada, kai yra remiamas proto. Protas neatsiranda savaime: žmogui įgimtas tik „formalus protas“, kuris pasireiškia aiškumo arba akivaizdumo noru.

Aiškumą arba akivaizdumą gali padaryti ne tik dieviškoji malonė, pagimdanti tikėjimą, bet ir „natūrali šviesa“, kuri, anot Dekarto, reiškia sąvokų, esančių mummyse, įprasminimą, konkretų jų panaudojimą. Tai įvyksta tik mūsų mąstymo ir konkrečios veiklos dėka. Kitaip tariant, protas atsiranda patyrimo arba santykių su baigtiniais, apibrėžtais reiškiniais pagrindu. Dievas, būdamas begalybės ir baigtumo (apibrėžtumo) vienybė, nėra individualių žmogaus ryšių su apibrėžtais reiškiniais (kaip jie pasireiškia žmogui) priežastis. Taigi protas yra laisvas; jis gali tyrinėti

⁶ Cit. pagal: *Gouhier, La pensée religieuse de Descartes*, Paris, 1924, p. 207.

⁷ *Descartes, Oeuvres*, t. 9, 1904, p. 208.

⁸ Cit. pagal: *Gouhier, La pensée...*, p. 206.

pasaulį ir nesutikdamas dievo, be šventų raštų pagalbos⁹. Kaip matyti, individualų žmogaus patyrimą Dekartas laiko būtina protavimo ir laisvės dalimi. Tai teisinga ir marksistinės filosofijos požiūriu, bet individualus santykis su pasauliu nėra lemiantis proto bei laisvės pagrindas. Žmogus pirma tapo neatskiriama eosociumo dalimi, o po to tik išsivystė mąstantis individas. Laisvė taip pat negalima be sąryšio su visuomenės gyvenimu, jos išsivystymu bei konkrečiom galimybėm įprasminti save.

Tai, kad individualus santykis su pasauliu nėra sprendžiamasis veiksnys, pažįstant pasaulį bei realizuojant jame savo pažinimą (laisvė), Dekartui buvo suprantama. Tačiau epochos ribotumas privertė jį greičiau pasiremti dievu (kaip judėjimo pirmąją priežastimi, kaip visuotinio dėsningumo įtvirtintu ir pan.) arba aprioriniu principu (apriorinių sąvokų egzistavimu), negu socialiniu principu. Todėl dievas Dekarto filosofijoje lieka būtinas tikrų žinių pagrindas. Dekartas rašė, kad mūsų protas negali turėti jokių tikrų žinių apie jokią daiktą, jeigu jis nežino dievo. Dievo egzistavimo pripažinimas leido Dekartui daryti plačiausius apibendrinimus, nelaukiant kol bus atlikti visuotiniai eksperimentai. Tuometinių atelstų teigimas, kad dėsningumai gamtoje neegzistuoja, vertė Dekartą daryti išvadą, kad fizikos ir matematikos žinios yra prieinamesnės tiems, kurie pripažįsta dievybę. Dievo pripažinimas Dekartui padėjo kurti ir visuotinio pažinimo metodą: optimaliausi būdai atskleisti vienų reiškinių esmės turi tikti ir kitų reiškinių esminių santykių pažinimui, nes gamta yra vienos kilmės (dievo tvarinys).

Tačiau protas tik remiasi dievu. Dievas neįkvepia žinojimo: jis žmogui paliko savarankiškai suprasti jo sukurtą pasaulį. Todėl kelias į filosofinę išmintį glūdi mąstyme, eksperimentuose, disputuose ir pan. Taigi Dekartas įrodo, kad pažinimas yra procesas, kuris iš esmės skiriasi nuo tikėjimo, kaip dievo malonės apraiškos. Prilygindamas dievo malonės priežastį tamsai ir neaiškumui, Dekartas prieš savo norą atspėja gnoseologinius tikėjimo pagrindus: tikėjimą sukelti tamsa yra žmogaus pažinimo ribotumas, tai jo gyvenimo prasmės neaiškumas ir pan., ką iš esmės apsprendžia visuomenės neišsivystymas, socialinė nelygybė. Pripažindamas galimybę atsirasti aiškumui ne tik „dieviškos malonės“ pagalba, bet ir „natūralios šviesos“ (arba mąstymo) būdu, laikydamas savaime suprantamu dalyku „formalaus proto“ egzistavimą iki „dieviškosios malonės“ apsimušimo, Dekartas tikėjimą įrodinėja kaip antrinį reiškinį proto atžvilgiu. Nesiedamas formalaus proto su socialiniu žmogaus gyvenimu ir laikydamas jį įgimto sugebėjimo išraiška, Dekartas lieka nuoseklus racionalistas, kuriam kiekvienas neaiškumas yra savarankiška apriorinė substancija, būtina, formuojant aiškų ir tikslų sprendimą.

⁹ Gouhier, *La Pensée...*, p. 244.

Apologija dievui bei dievo gynimas Dekarto filosofijoje faktiškai tampa priemonėmis žmogaus proto didumui atskleisti. Taigi Dekartas įveikė intelektualinio despotizmo atmosferą: jis ne tik sukūrė teoriją, galutinai atmetusią proto pavaldumą tikėjimui, bet ir sugebėjo ją pateikti tokiu būdu, kad jos platintojais tapo patys jėzuitai. Tuo pačiu Dekartas atmetė Averojaus teoriją apie dvi tiesas — tikėjimo ir filosofijos. Dekartas atrodė, kad tiesa gali būti tik viena. Teologija negali įrodinėti tiesų, skirtingų toms, kurių bendri principai glūdi filosofijoje. Jis rašė, kad „tikėjimo aplamai **suprastl** negalima“¹⁰. Tiesa turi būti viena — jos reikia ieškoti ir siekti. Kitų pripažintos tiesos turi sukelti abejojimus. Abejonės veda prie būtinybės įrodyti. Abejoti reikia viskuo, o tai reiškia, kad, prieš patikint viskuo, reikia įsitikinti. Proto diskusijų objektu turi būti ir religiniai klausimai. Teologija, laikanti neteisinga tai, kas pripažįstama tik įrodymo būdu, pati yra neteisinga ir nemoksliška. Tokia teologija atsiranda neteisingos scholastų fizikos įtakoje. Proto ir mistikos teisingam supratimui reikalinga, anot Dekarto, teisinga fizika, kurios supratimą paruošia pažinimo metodų bei filosofijos žinojimas. Filosofiją jis prilygina medžiui, kurio šaknys yra metafizika (pažinimo teorija), įjungianti į savo turinį dievo atributą bei visų sąvokų, kurios yra mumyse, aiškinimą. Dekartas laiko, kad filosofijos išmokti negalima; ji yra pats žmogaus sugebėjimas pažinti pasaulį, jo filosofinė sąmonė. Kadangi filosofinę sąmonę apsprendžia įgimtas sugebėjimas protauti ir mąstyti, kuris žmonėse pasireiškia skirtingai, tai Dekartas išreiškia apgailestavimą, kad negalys užpildyti šitos spragos ir padaryti savo filosofiją suprantamą kiekvienam. Daugelį jis laiko sugadintais ta prasme, jog jie kitų jiems pateiktas tiesas priėmė kaip aksiomas. Kiti — nepasitiki savo jėgomis. Jų filosofinė sąmonė užmigusi: pirmiesiems reikia suabejoti viskuo, antriesiems — neapsiriboti abejone. Tiesą jiems tegali atskleisti mąstymas ir veikla.

Taigi Dekarto metafizika tampa ne tik religijos, bet ir naujų fizikos reiškinių supratimo įvadu. Tikėjimas dievu atsiskleidžia ne tik kaip neišvengiama duoklė epochai, bet ir kaip priemonė įtvirtinti tam, ko dar negalėjo įrodyti eksperimentais ir atskirų mokslų duomenimis.

Pagrindęs racionalistinės minties atsiradimą, Dekartas savo „Samprotavimais apie metodą“, „Principais“ bei visu savo gyvenimu padarė įtaką ne tik to meto filosofijos vystymuisi, bet ir šiandieninei pažangiai minčiai.

Dekartas sugebėjo paskleisti visuomenėje idėjas, prieštaraujančias viešpataujančiai bažnytinei ideologijai, daugeliu atvejų dėstydamas jas dviprasmiškai. Todėl ir iki šiol nemaža Dekarto filosofijos nagrinėtojų tas pačias temas aiškina iš skirtingų pozicijų. Pavyzdžiui, Ž. Ševaljė (Chevalier), komentuodamas Dekarto mintį, kad „didžioji mechanika tē-

¹⁰ *Descartes, Oeuvres*, t. 3, 1899, p. 215—216.

ra Dievo tvarka... gamtoje"¹¹, daro išvadą, jog Dievas yra būtina ir pakankama priežastis bet kokio reiškinių supratimui¹².

Ne veltui kartezianizmą prancūzų filosofas Maritenas laiko tinkančiu vos ne kiekvienai naujai filosofinei krypčiai nusakyti. „Kartezianizmas — tai ir Malbranšas, ir Spinoza... , ir idealizmas, ir panteizmas,— tai visa, kam koks nors filosofas taiko šią etiketę. Šia prasme Dekarto vardas... — tai simbolis, kuriam kiekvienas suteikia savitą prasmę“¹³.

Tokiam įvertinimui yra objektyvios prielaidos ir Dekarto dualizme bei kompromisuose, kurie tuometinėmis sąlygomis buvo neišvengiami. Mokslinė Dekarto darbų analizė reikalauja jo teoriją sieti su konkrečiais tuometiniais įvykiais visuomenėje, su konkrečiomis filosofo gyvenimo situacijomis. Bažnyčios kova prieš mokslą (Galilėjaus teismas ir jo knygų uždraudimas) Dekartą privertė būti ir diplomatu: savo filosofiniais veikalais jis paruošė visuomenę naujoms gamtos mokslų tiesoms priimti. Viešpataujant autoritarizmui, šie paruošiamieji darbai (pradžioj „Pokalbiai apie metodą“, vėliau „Filosofijos pagrindai“), atskleidę proto nepriklausomybę nuo tikėjimo, padarė perversmą mokslinės minties supratime bei vystymesi. Jais Dekartas sukūrė apologiją žmogaus protui, kurios pagrindiniai principai vertingi ir XX amžiuje, kovojant su nūdienės krikščionybės dogmatizmu bei antikomunizmo teoretikų idėjomis.

¹¹ *Descartes, Oeuvres*, t. 1, 1897, p. 213.

¹² Žr. *J. Chevalier, Descartes*, Paris, 1921.

¹³ Cit. pagal: *Gouhier, La pensée religieuse de Descartes*, Paris, 1924, p. 37.